

Parknatuur

Over de kijkrichtingen beleefbare natuur en inpasbare natuur

W. de Haas
C.B.E.M. Aalbers
J. Kruit
R.C.M. Arnouts
J. Kempenaar

werkdocumenten

wot

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Parknatuur

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **296** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I). Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Balans van de Leefomgeving en Thematische Verkenningen.

Parknatuur

Over de kijkrichtingen beleefbare natuur
en inpasbare natuur

W. de Haas

C.B.E.M. Aalbers

J. Kruit

R.C.M. Arnouts

J. Kempenaar

Werkdocument 296

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, maart 2012

Referaat

Haas, W. de, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit, R.C.M. Arnouts & J. Kempenaar (2012). *Parknatuur; over de kijkrichtingen beleefbare natuur en inpasbare natuur*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. WOt-werkdocument 296, 20 blz.

In 2011 onderzocht Alterra, onderdeel van Wageningen UR, in opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving de mogelijke ruimtelijke en organisatorische betekenis van de kijkrichtingen *Beleefbare natuur* en *Inpasbare natuur* uit de Natuurverkenning 2010-2040. Daartoe interviewden de onderzoekers burgers en bedrijven en verzamelden zij voorbeelden van nieuwe natuur- en recreatie-initiatieven en organisatievormen. In dit werkdocument zijn deze nieuwe initiatieven geordend langs een as tussen twee uitersten: 'natuur als doel' enerzijds en 'natuur als middel' anderzijds. Vervolgens zijn de organisatorische thema's en trends beschreven. De conclusie is dat het nieuwe gebruik dat vorm krijgt in Parknatuur allereerst een maatschappelijk proces is. In 2012 zal Alterra de kijkrichtingen *Beleefbare natuur* en *Inpasbare natuur* in drie proefgebieden uitwerken. Deze uitwerking richt zich vooral op de manier waarop nieuw gebruik gerealiseerd kan worden en op de relatie tussen ontwerpen van de fysieke ruimte en het ontwikkelen van een maatschappelijk of economisch initiatief.

Trefwoorden: beleefbare natuur, inpasbare natuur, parknatuur, maatschappelijk proces

©2012 **Alterra Wageningen UR**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 07 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.terra@wur.nl

---

De reeks WOt-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

1	Inleiding	7
2	Nieuwe vormen van natuurgebruik	9
3	Trends en thema's	13
	Websites nieuwe natuurinitiatieven	19

1 Inleiding

Herijking Nederlands Natuurbeleid

Het huidige Nederlandse natuurbeleid ondergaat momenteel een forse herijking. Dit geldt voor zowel de inhoud van het beleid, het wettelijk en financiële kader, als de rol van Rijk en provincies. Om een bijdrage te leveren aan de discussie over deze herijking heeft het Planbureau voor de Leefomgeving vier kijkrichtingen met tijdshorizon 2040 ontwikkeld: Vitale Natuur, Functionele Natuur, Inpasbare Natuur en Beleefbare Natuur.

Voor de herijking van het beleid staan de kijkrichtingen waarin wonen, werken en recreëren worden gecombineerd met natuur sterk in de belangstelling. Dit is met name aan de orde bij twee streefbeelden: Beleefbare Natuur en Inpasbare Natuur.

Twee van de vier kijkrichtingen onder de loep: Parknatuur

- In het streefbeeld Beleefbare Natuur gaat het om goed bereikbare, toegankelijke en beleefbare natuur voor alle Nederlanders. De omgeving is een bron van ontspanning en gezondheid. Landschappelijke variatie, natuurlijkheid en het voorkomen van aantrekkelijke soorten zijn hierbij belangrijk. Natuur en landschap zijn belangrijk voor het verminderen van zorgkosten en als vestigingsplaatsfactor.
- In het streefbeeld Inpasbare natuur komt het belang van de economie en financiële baten van de natuur op de eerste plaats. De natuur die hierbij past, is robuust en past zich aan. Natuur is mooi maar ondergeschikt aan andere functies. Lasten van natuurwetgeving moeten worden beperkt.

De natuur die past bij het gedachtegoed dat in deze kijkrichtingen ligt vervat, noemen we in dit onderzoek *parknatuur*. Parknatuur is dus niet alleen beperkt tot de natuur in (stads)parken.

Ruimtelijke en organisatorische opgave

Als parknatuur meer ruimte zou moeten krijgen ligt er een tweevoudige opgave. Ten eerste een inhoudelijke opgave, waarbij het gaat om de vraag hoe de nieuwe combinaties zich concreet ruimtelijk kunnen manifesteren. Ten tweede een sturingsopgave, waarbij het gaat om de wijze waarop parknatuur kan worden gestimuleerd, georganiseerd en beheerd. Parknatuur zal waarschijnlijk vragen om andere rollen van de huidige betrokken partijen – overheden, burgers, particuliere organisaties, particuliere grondbezitters, bedrijfsleven –, maar impliceert ook dat andere spelers de arena betreden. Als de overheid parknatuur wil ondersteunen en stimuleren, betekent dit mogelijk ook dat de huidige wet- en regelgeving en de vigerende institutionele structuur daarop moet worden aangepast.

De twee streefbeelden die ten grondslag liggen aan het concept Parknatuur komen niet uit de lucht vallen. Ze representeren zowel een al lopende trend als een maatschappelijke potentie voor het gebruiken van natuur. Trends en potenties benoemen we hier met de term nieuw gebruik van natuur. Parknatuur zien we in deze studie als de ruimtelijke en de organisatorische verschijningsvorm daarvan.

Toelichting op dit werkdocument

Dit werkdocument richt zich op nieuwe opkomende vormen van gebruik van parken en natuurgebieden. Hier gaat het om én meer medegebruik van natuur door mensen én om minder monofunctioneel ingerichte parken in een stedelijke context. Het is onderdeel van een groter onderzoek naar Parknatuur dat vorm krijgt in drie fasen. De eerste fase (2011) omvat een studie naar voorbeelden (ook buitenlandse) van parknatuur en naar nog niet gerealiseerde mogelijke vormen

van gebruik. Deze stap is gericht op het verbreden van het perspectief. Dit document is daar het resultaat van.

De tweede fase (2012) omvat een ontwerpend onderzoeksproces van mogelijkheden voor de vormgeving van de fysiek-ruimtelijke inrichting van gebieden en de vormgeving van de organisatie van gebruik, beheer en verantwoordelijkheden. Dit zal plaatsvinden in drie voorbeeldgebieden: Rotterdam-Zuid, de Oostvaardersplassen en omgeving en de Hondsrug.

De derde fase gaat over randvoorwaarden voor realisatie. Dit zal gebeuren met deskundigen uit de lokale praktijk en professionals. Het doel is om de uitkomsten van het ontwerpend onderzoek in discussie te brengen en vanuit de praktijk conclusies te trekken over realisatievoorwaarden.

Aanpak eerste fase

Voor de eerste fase hebben we een zoektocht gedaan op internet met zoektermen 'natuur', aangevuld met zoektermen als beleven, beleving, activiteiten, actief, buiten, ondernemen, spelen, kunst, cultuur, jeugd, kinderen, outdoor, zorg, eten, restaurant, overnachten, overnachting etc. Dit leverde een reeks voorbeelden van combinaties van natuur met andere functies op. Zoals aangegeven, is 'Nieuw gebruik' het containerbegrip dat we hiervoor hanteren.

De internetzoektocht is vervolgens aangevuld met een aantal interviews. Er zijn interviews gehouden met in hoofdlijnen twee soorten betrokkenen:

- Buitenlanders en Nederlanders met buitenlandervaring die vanuit hun culturele achtergrond of ervaring mogelijk een ander beeld van de natuur in Nederland kunnen geven, aangevuld met ideeën van reisbureaus die toeristen naar Nederland halen of die Nederlandse toeristen naar het buitenland begeleiden omdat ze daar wel kunnen vinden wat in Nederland ontbreekt.
- Betrokkenen bij of initiatiefnemers voor nieuwe gebruiksvormen, vooral onder burgers en bedrijven.

De internetscan en interviews geven allereerst een invulling van het nieuwe gebruik van parken en natuurgebieden: zie hiervoor Hoofdstuk 2. Daarnaast bevatten met name de interviews een aantal algemene trends. Trends en thema's zijn beschreven in Hoofdstuk 3.

2 Nieuwe vormen van natuurgebruik

Dit document is gericht op de nieuwe vormen van gebruik van natuur. Nieuw gebruik is open gedefinieerd: het kan gaan om activiteiten die tot nu toe nog niet veel in natuurgebieden voorkwamen, maar het kan ook gaan om nieuwe manieren waarop de traditionele gebruiksvormen (openluchtrecreatie) worden ingezet.

Tussen twee uitersten: 'natuur als doel' en 'natuur als middel'

Het nieuwe gebruik van parken en natuurgebieden kent vele vormen. Dit hoofdstuk geeft een breed scala van voorbeelden van nieuwe vormen van natuurgebruik die we in interviews en op internet tegenkwamen. Sommige vormen van gebruik hebben de natuur als doel van het gebruik, terwijl andere gebruiksvormen wel met de natuur of in natuurgebieden plaatsvinden, maar deze niet als doel hebben. Deze twee noemen we natuur als doel en natuur als middel. Natuurlijk zijn niet alle gebruiksvormen zonder meer in één van deze twee categorieën in te delen. Natuur als doel en natuur als middel zijn eigenlijk twee polen waartussen alle vormen van gebruik kunnen worden gepositioneerd.

Ene uiterste: natuur als doel

Natuur beheren om de natuur

Het beheren van natuur mag niet in dit overzicht ontbreken. De traditionele natuurbeschermingsorganisaties hebben het beheren van natuurgebieden als hoofdtaak, dat werken we hier niet verder uit. Beheren van natuur om de natuur past ook meer in de kijkrichting 'Vitale Natuur' uit de Natuurverkenning 2010-2040. Daarnaast zijn er natuurlijk de vele vrijwillige natuurbeheergroepen voor knotwilgen, weidevogels, enz. Er zijn ook tal van lokale initiatieven die het beheren van natuur op een bijzondere manier uitvoeren. Eén voorbeeld hiervan: in Vries (Noord-Drenthe) knappen beeldend kunstenaar Erik van Ommen en schrijfster Wilma Brinkhof een voormalige pastorie en bijbehorende tuin op. Dit was ook weer inspiratiebron voor hun werk als kunstenaar.

Sympathie krijgen voor de natuur; respect creëren voor de natuur

We zijn veel activiteiten tegengekomen die als doel hebben om de natuur te leren kennen en om daarmee sympathie te krijgen voor de natuur en respect te ontwikkelen voor de natuur. Sommige activiteiten gebruiken hierbij vooral *educatie* als vorm. Hier zit de veronderstelling achter dat door een grotere kennis van de natuur ook meer liefde voor de natuur ontstaat. De jeugdbonden voor de natuur zijn al decennialang hiermee bezig. Andere activiteiten gebruiken *oefeningen* en *speelse activiteiten* als vorm. Met name de activiteiten die kinderen als doelgroep hebben, hanteren *spelen* als vorm.

De natuurbeschermingsorganisatie bieden op hun terreinen allerlei op educatie gerichte vormen aan, maar richten zich ook steeds meer op beleving en op spelen. Ook een organisatie als bijvoorbeeld Kasteel Groeneveld is op dit terrein actief. Meer op beleven dan op educatie gericht is bijvoorbeeld de Natuurbelevingswandeling waarbij een mix van verhalen en natuurbelevingsoefeningen ervoor zorgt dat de deelnemers hun ogen openen voor de schoonheid van de natuur. Ook Stichting de Paardenbloem wil mensen van alle leeftijden in contact brengen met de natuur en biedt hiervoor een pakket aan van educatie, beleving, spelen (kinderfeestjes, hutten bouwen). Het Bewaarde Land is een programma dat kinderen op allerlei locaties in contact brengt met de natuur. Niet door kennis, maar door beleving. Het concept Ecolimpark is bedoeld om kinderen de natuur in te krijgen. Door plezier, spanning en

natuur te combineren, wordt kinderen meer oog en begrip voor de natuur bijgebracht. Ook Natuur Avontuur biedt ervaringen op het gebied van natuurbeleving. De organisatie gaat er vanuit dat leren het beste op een avontuurlijk manier gaat. Stichting Ecokids ondersteunt al dit soort initiatieven organisatorisch.

In deze voorbeelden heeft beleven en spelen het 'hogere' doel van ontwikkelen van liefde voor de natuur. Hieronder komen we nog enkele voorbeelden tegen waarbij het spel de natuur alleen maar als omgeving nodig heeft. Bij deze voorbeelden staat de 'fun' voorop.

Van de natuur genieten

Een grote groep mensen trekt de natuur in om te genieten van de soorten, de uitzichten, de kleuren, de geluiden zonder dat ze er perse wat van willen leren. Fotograaf Meindert van Dijk bijvoorbeeld biedt de mogelijkheid om in groepsverband in een ontspannen sfeer te wandelen en genieten. Tijdens het wandelen geeft hij tips over hoe de deelnemers met hun eigen foto toestel betere natuur- en landschapsfoto's kunnen maken.

Gebruiken van natuur of natuurlijke processen als materiële en immateriële grondstof

In deze categorie gaat het om de natuur als grondstof in materiële en in immateriële zin. Het laatste is essentieel voor deze categorie en maakt dat bijvoorbeeld de landbouw hier niet onder valt. De biokunstenaar Reinier Lagendijk probeert natuurlijke groeiprocessen te laten uitmonden in een vooraf vastgestelde vorm. Omdat hij de natuur, in zijn geval bomen, naar zijn hand wil zetten is hij meer dan biokunstenaar, maar ook hovenier: kunstenaar – hovenier. De kunstenaar Frans Giesen maakt beelden van hout, ook op locatie.

Land Art Initiatieven kunnen ook onder deze categorie worden geplaatst, ze doen in wezen hetzelfde, maar op een grotere ruimtelijke schaal: ze gebruiken en grijpen in op de ruimtelijke processen op landschapsniveau om tot een nieuwe blik op cq. beeld van het landschap te komen.

De laatste 25 jaar is het begraven in de natuur opgekomen. Hoewel dit letterlijk genomen niet het gebruiken van de natuur als grondstof is, eerder het gebruiken van het natuurlijke proces van vertering, heeft het wel zowel een materieel als immaterieel aspect.

Gebruiken van de natuur als materiele grondstof

Het gebruik van natuur als grondstof, heeft de natuur wel hard nodig, maar is voor andere doelen bedoeld. Een goed voorbeeld vormen de meubelmakers die hout uit de eigen stad als grondstof willen gebruiken. Eigenlijk valt ook de gewone landbouw hieronder, met name nieuwe vormen van landbouw als grondstoffenproducent voor de energiesector (biomassa), de chemische industrie of de geneesmiddelen industrie.

Met behulp van de natuur

Bij deze activiteiten is natuur een inspiratiebron voor iets dat zelf eigenlijk niet direct iets met natuur te maken heeft. In het project Naturally Cool gebruiken jongeren van 14 tot 18 jaar de natuur als inspiratie om ontmoetingsplekken in te richten. Andere activiteiten richten zich op de natuur als middel om in contact te komen met een spirituele wereld of met hun eigen potenties. Vrouw Holda helpt mensen op zoek te gaan naar hun eigen groeimogelijkheden. De Raphaelboerderij gebruikt de natuur als healer. Outdoor Inspiration gebruikt natuurbeleving voor coaching en training. In het project Buiten ... Gewoon, heeft het Keerpunt op Sintmaheerd cliënten met een intensieve begeleidingsbehoefte geholpen hun kwaliteiten te ontdekken en hun grenzen te verleggen door het spotten en ringen van vogels en het bouwen van nestkasten. De activiteiten van Creatief Beheer in Rotterdam passen ook in deze groep.

Voor kunstenaars zoals Laurens Morsink is natuur iets dat inspireert tot navolging. Door de natuur na te volgen in ritme, orde en regelmaat komt de kunstenaar tot een beeld.

In de natuur

Er is een grote groep van activiteiten die plaatsvinden in de natuur, waarbij de natuur alleen maar als omgeving dient, en in dat opzicht wel belangrijk is, maar waarbij het doel van de activiteit niet intrinsiek met de natuur is verbonden. Bijvoorbeeld voor coaching in de natuur, die in tegenstelling tot het bovenstaande, de natuur niet als inspiratiebron gebruikt, maar als prettige omgeving. Ook het zakelijk ontmoeten in parken schijnt toe te nemen (mondelijke informatie parkbeheerder Amsterdam). Of het Bushcraft Weekend waar mensen gaan 'survivalen' met als doel nieuwe contacten te leggen, informatie uit te wisselen en dingen van elkaar te leren. Steeds meer landbouwbedrijven stellen hun land open voor dit soort activiteiten.

In de natuur: fun in de natuur; spelen in de natuur

In deze – voorlaatste – categorie gaat het om activiteiten waarin de natuur puur omgeving is, voor spel en plezier. Het Boerenbelevingspad in de Krimpenerwaard is een wandelroute die drie traditionele boerenbedrijven met elkaar verbindt. De wandeling kan gecombineerd worden met tal van spelactiviteiten, maar ook met lammetjes aaien en appelsap maken. Samen plezier maken is het doel. In het Klimbos Veluwe gaat het er heftiger aan toe: mensen leggen een klimroute af tussen de bomen. Ook in het natuurterrein Hollandse Duin is een echt avontuur voor kinderen mogelijk. Voor dit soort activiteiten is er nu ook een cadeaubon beschikbaar: Nature's gift. Het hoeft niet altijd actief te zijn, het kan ook in de vorm van een outdooretentje. Moods&Foods verzorgt luxe outdoor maaltijden, feesten en recepties.

Ook het natuurgebruik in de vorm van een restaurant/pannenkoekenhuis aan de rand van natuurgebieden passen in deze categorie.

Andere uiterste: natuur als middel, een ander doel staat voorop

Rijkdom aan initiatieven

De inventarisatie laat een enorme rijkdom aan initiatieven zien waarin de natuur op de een of andere manier wordt gebruikt. Economisch getypeerd gaat het voor het grootste deel om vormen van dienstverlening in de recreatie- en zorgsector. De meeste initiatieven zijn vormen van particulier ondernemerschap: kleine bedrijven die hun diensten aanbieden aan een specifieke doelgroep.

Luttik *et al.* (1999)¹ onderzochten eerder de direct consumeerbare diensten van de natuur. Zij richtten zich op natuur als leverancier van immateriële consumptieve diensten. Het is interessant om een vergelijking met het bovenstaande te maken, omdat zij zich hebben gebaseerd op een onderzoek onder consumenten, terwijl het bovenstaande vooral is gericht op de aanbieders van diensten in de natuur. Luttik *et al.* constateren vier groepen natuurdiensten op grond van vier hoofdgroepen van natuurbeleving:

- verrassing en verandering;
- avontuurlijke en uitdagende natuur;
- decor voor geestelijk welzijn door het bieden van rust en stilte;
- lichaamsbeweging en zich energiek voelen door een verblijf in de natuur.

Al deze vormen van natuurbeleving komen terug in het aanbod van diensten dat wij in onze internetscan zijn tegengekomen. Wat dat betreft lijkt het aanbod van diensten alle mogelijke vormen van vraag te dekken. Maar wat opvalt is dat vooral de commerciële aanbieders zijn opgekomen, die inspelen op de vraag naar natuur. Blijkbaar is het toch niet zo vanzelfsprekend dat mensen zelf de natuur in gaan, er is een behoefte aan een georganiseerde vorm. We hebben daarbij de indruk, zonder dat getalsmatig te kunnen bewijzen, dat het aantal bedrijven dat natuurdiensten aanbiedt of gebruik maakt van de natuur, nog steeds toeneemt. Bovendien lijkt de differentiatie binnen deze groep toe te nemen.

¹ Luttik, J., F.R. Veeneklaas, A.E. Buijs en J.A. Klijn (1999). Natuur als Consumptiegoed. Natuur als bron van fascinatie, ontspanning, schoonheid, rust, vrijheid en andere immateriële behoeften. Rapport 673. Alterra, Wageningen UR, Wageningen.

3 Trends en thema's

Voor de eerste onderzoeksvraag naar voorbeelden van nieuw gebruik zijn in het vorige hoofdstuk verschillende nieuwe vormen van natuurgebruik beschreven. Dit hoofdstuk zet een volgende stap en beschrijft de meer algemene thema's die betrekking hebben op de eerste onderzoeksvraag. Deze thema's komen naar voren in de diverse trends en veranderingsprocessen die op dit moment spelen. Wij beschrijven ze aan de hand van verschillende assen van verandering.

Een kleine kanttekening vooraf. Een flink deel van de thema's is niet nieuw. Wij pretenderen niet deze voor de eerste keer te beschrijven, temeer daar ze deels uit openbare bronnen komen. Wat voor deze studie relevant is, is dat we op grond van ons onderzoek juist deze veranderingen van belang achten voor parknatuur.

As 1: Tussen consumptieruimte en productieruimte

Een nu alweer bijna traditioneel geworden overgang is die van productielandschap naar consumptielandschap. In de vorige eeuw is het oude (agrarische) productielandschap meer en meer een landschap geworden waarin het genieten, beleven en ontspannen een grote rol speelt en veel ruimtelijke ontwikkelingen bepaalt. In dat kader is de term consumptielandschap opgekomen. De aanbieders van deze nieuwe diensten waren in eerste instantie de boeren en natuurterreinbeheerders, zowel de particuliere als overheden. Wij constateren dat er een volgende fase intreedt.

De vraag naar natuur en landschap heeft de afgelopen decennia allerlei nieuwe aanbieders opgeroepen, deels op natuur als doel gericht, deels op natuur als middel gericht. Een belangrijk deel biedt recreatieve vormen van dienstverlening aan, maar er ontstaat ook weer meer aandacht voor voedselproductie, grondstofproductie (hout). Een deel van het aanbod is gericht op de 'productie' van immateriële producten als identiteit, authenticiteit, creativiteit (inspiratie).

Deze trend heeft niet alleen plaats in Nederland. De bekende sociaal-geograaf Saskia Sassen constateert de opkomst van bouwen waarbij lokale producenten gespecialiseerde kennis, ervaring en 'craftsmanship' nodig hebben. Belangrijke thema's daarbij zijn: voedsel (*Urban Farming*), energie (nieuwe collectieven van lokale energieproducenten), creativiteit, authenticiteit (industriële erfgoed) en identiteit (openbare ruimte). Het gebruiken van de natuur in de stad maakt hier een belangrijk onderdeel van uit. In dat kader is het pleidooi van een aantal ambachtelijk meubelmakers illustratief. Steeds meer meubelmakers willen gebruik maken van hun gewortelde stadsgenoten. Goed voor het ecosysteem, de lokale economie en het welzijn van de stad. Meubelmaker *Crisow van Schulz* verbaast zich al jaren over de verspilling van gerooide stadsbomen die in de versnipperaar verdwijnen. In Amsterdam alleen al is per jaar drieduizend kuub bruikbaar hout te verspijken. Geen boom meer de stad uit! Op de jaarlijkse buurtmarkt stond vorig jaar een mobiele zaaginrichting een dag lang lokaal verzamelde stammen te zagen. Inclusief het schilhout, de buitenste plank met bast, werden die tot meubels vertimmerd. In Utrecht bestaat een soortgelijk initiatief, 'Tafelboort': van Utrechtse oude bomen gemaakte tafels die getuigen van de stadsgeschiedenis. Ook in Groningen en Den Haag zijn meubelmakers die meer willen maken van hun gewortelde stadsgenoten. Binnenkort gaat de Amsterdamse stichting Stadshout een piano bouwen, en misschien ook een boot. Verder wordt er gewerkt aan een schooltuincomplex met stadshout. Een ander voorbeeld van productienatuur in de stad is het Britse initiatief *Incredible Edible (Todmorden, Manchester)*. Hier ontwikkelen organisaties van bewoners moestuintjes door de hele stad, zelfs voor het politiebureau in het plantsoen. Men legt niets vast op papier en begint gewoon na mondelinge toestemming. Burgers mogen oogsten uit de tuintjes. Het leidt tot een groei van moestuin-initiatieven in de stad.

Maar er verandert meer. Nieuwe werkcondities stoppen niet bij de muren van het gebouw, maar treden er ook buiten. De sociaal-maatschappelijke verandering laat zien dat we al weg zijn uit de monocultuur van de kantoorflats. Het nieuwe werken laat de eerste stap zien door de wanden tussen de afdelingen weg te halen. Maar de nieuwe condities van het werken vragen om meer, eigenlijk moeten de wanden tussen de bedrijven weg: het 'kantoor binnenste buiten'. Er zal meer gewerkt worden in de openbare ruimte, in de natuur, in parken. Met als icoon de 'heidag'. Een parkbeheerder vertelde ons dat zijn park steeds meer wordt gebruikt voor zakelijke afspraken. De groene openbare ruimte wordt juist ook voor de werkende gemeenschap een ontmoetingsdomein.

Samenvattend: natuur en landschap verschuiven op een subtiële manier van consumptieomgeving naar een productieomgeving. Ten eerste door de opkomst van meer commerciële aanbieders van natuur- en landschapsdiensten. Ten tweede doordat er binnen het gebruik van natuur en landschap ook weer meer aandacht is voor landschap en natuur als bron van grondstoffen en benutbare processen. Ten derde doordat natuur en landschap verschuiven van een omgeving om van te genieten naar een omgeving om te werken.

As 2: Tussen een homogeen en een pluriform natuurbeeld

Er wordt in Nederland veel gediscussieerd over natuur. Al vaker is beschreven dat er rond natuur verschillende manieren van denken, kijken en spreken tegenover elkaar staan. In de Natuurverkenning 2010-2040 zijn vier vormen onderscheiden. De filosoof Bas Haring, die vraagtekens zette bij de waarde van biodiversiteit, beschreef deze discussie onlangs als geloofsstrijd. Dit proefden wij ook enigszins in de interviews en zelfs in de mate waarin mensen willen meewerken aan interviews.

De dominantie van het 'biologische' natuurbeeld wordt doorbroken, zo blijkt in bijna alle initiatieven en interviews. Niet dat er een nieuw dominant natuurbeeld ontstaat, eerder lijkt de pluriformiteit toegenomen. Hierbij worden allerlei vormen van groen genoemd. In de interviews en scans lijkt het de mensen ook niet veel te kunnen schelen: wat is het probleem. Dit is niet absoluut, we hebben van de Johan Cruyff foundation gehoord dat ze niet in de natuur actief zijn, maar alleen op plekken waar jongeren zijn. Dat ze daardoor soms juist in stadsparken terecht kwamen lijkt een tegenstelling, maar is het niet. Natuur leeft bij hen niet als doel, maar in parken is ruimte voor trapveldjes.

Daarnaast zien we ook dat de omgang met de natuur multi-zintuigelijk en meer fysiek wordt, natuur is niet meer alleen om naar te kijken, maar ook om aan te raken, te bewerken en te proeven. Dit weerspiegelt zich in het gebruik van symbolen. Het nieuwe gebruik zal zich bijvoorbeeld niet snel tooien met een symbool als de gladde slang.

As 3: Tussen traditionele en nieuwe aanbieders

Wat zijn de drijvende krachten achter nieuw gebruik? Uit de interviews bleek dat de individuele bezieling een heel belangrijke factor is. Het nieuwe gebruik is onderdeel van de identiteit van de initiatiefnemer. En omgekeerd is het initiatief daar vaak ook van afhankelijk. Dit lijkt een open deur, maar is wel belangrijk voor overheidsingrijpen. Stel dat de overheid een stimulerend beleid voor nieuw gebruik wil voeren, dan zal dit dus niet lukken zonder dit soort gedreven initiatiefnemers. Daarentegen blijkt ook in sommige interviews dat er weerstanden zijn tegen nieuw gebruik, die mogelijk samenhangen met een sterke persoonlijke identificatie met de bestaande situatie.

Verder valt op dat de nieuwe professionaliteit vaak verrassend zakelijk is. Men laat zich ook nauwelijks beïnvloeden door de economische crisis, maar zoekt betalende opdrachtgevers of klanten.

Hiermee samenhangend laten de geïnterviewden bijna zonder uitzondering zien dat er een nieuwe soort professionaliteit ontstaat. Laten we ze praktijkprofessionals noemen: mensen die de oude tegenstelling overbruggen tussen enerzijds de alleen met lokale kennis begiftigde burgers en anderzijds de in systemen, facetten en sectoren denkende overheidsprofessionals.

Het nieuwe gebruik is bij de meeste geïnterviewden niet gericht op het beheren van natuur, maar heeft andere doelen, zoals het creëren van spel- en speelgelegenheden of het bieden van zorg. Er zijn dus niet in alle gevallen één op één relaties met parken of natuurgebieden. Maar ook al staat de relatie met de natuur niet voorop, omgekeerd kan een natuurgebied of park wel een goede plek voor het nieuwe gebruik zijn.

As 4: Tussen projectontwikkeling en slow planning

Een belangrijke onderstroom is die van het ontwikkelend beheren of 'open source' planning, dat wil zeggen zonder af-eindplaatje ontwikkelen met inbreng van iedereen die mee wil/kan doen. Learning by doing, doing by learning, speelt hierin een grote rol. Hoe de ontwikkeling van het gebied verder gaat uitpakken, is niet duidelijk. Er is geen eindbeeld en geen (eind-)planning. Maar dat is niet erg wanneer sprake is van *slow urbanism* en *open source* gebiedsontwikkeling. *Open source* gebiedsontwikkeling is een (nog) alternatieve benadering bij complexe projecten op het gebied van ruimtelijke ordening, stedelijke ontwikkeling en infrastructuur. De inbreng van gebruikers (bewoners), experts en bedrijven is daarbij vanaf het begin medebepalend voor de planvorming, exploitatie en beheer. De aanpak is bedoeld om kwalitatieve doelen centraal te stellen en haalbaarder te maken.

Nieuwe groepen ontwerpers lijken zich met name te onderscheiden door zelforganisatie, pragmatisch ontwerpen en zelf uitvoeren. Een van de geïnterviewden omschrijft het als "*the building bug: there's a joy in making something*". Neem ook het "ontwikkelend beheer", beschreven door Iris Schutten in [een artikel](#)² uit 2010. Ontwikkelend beheer sluit als strategie aan op de groeiende aandacht voor de bestaande stad, als ook een bewustzijn dat de stad nooit af is. En het biedt bovendien een redelijk risicoarme en toegankelijke manier van financieren. Aansluitend hierop wordt ook door verschillende bronnen gesproken over een ander schaalniveau waarop de fysieke vormgeving van (stedelijk) gebied plaatsvindt/gaat plaatsvinden. Kleinschaliger dan de 'projectontwikkelingschaal' van de afgelopen 15-20 jaar.

Een inhoudelijk idee dat daar goed in past is de wens van de Amsterdamse afdelingen van Groen-Links en SP om braakliggende terreinen in Amsterdam een plek te laten worden waar burgers kunnen tuinieren, kinderen mogen spelen en kunstenaars zich kunnen uitleven. Op de Zuidas was vorig jaar al een braakliggend terrein ingezaaid met maïs.

Urhahn formuleert vier principes die bijdragen aan wat wij hier slow planning hebben genoemd. Het eerste is het 'zoom in'. Dit betekent dat altijd op kleiner schaalniveau gekeken moet worden naar lokale behoeftes en relevante spelers in vernieuwingswijken. Maar het heeft ook weerslag op de factor tijd; in kleinere stappen vooruit denken. Het tweede principe is 'organiseer flexibiliteit'. Een plan moet een brede groep participanten kunnen inspireren en zich tegelijkertijd kunnen aanpassen aan het spel zoals dat in de loop der tijd gespeeld wordt. Het derde principe is 'creër collectieve waarden' en gaat over het belang om gedeelde ambities te definiëren voor collectieve investeringen als energie-infrastructuur, waterkwaliteit, behoud van erfgoed, versterken van openbare ruimte, creëren van onderscheidende elementen en toekomstige waarden. 'Werk gebruikergericht' is ten slotte het laatste principe dat genoemd wordt. Dit gaat verder dan de veelgehoorde uitspraken als 'participatie moet de inspraak voorbij'; slow planning draait ook om het stimuleren van het eigen investeringsvermogen van bewoners, bedrijven, verenigingen en coöperaties. Het gaat verder dan volkshuisvesting of ruimtelijke ordening: de motor is integrale ontwikkeling van een wijk of een gebied.

As 5: Publieke zaak tussen overheid en particulieren

Een van de terugkerende thema's in meerdere interviews en scans is zelforganisatie. Dit sluit direct aan op de vorige as, maar daar stond de werkwijze centraal, hier de verantwoordelijkheid. Betrokkenheid en vooral initiatief van bewoners, ondernemers, lokale producenten al dan niet in coöperatie kunnen hierin betrokken zijn. Tevens komt daarmee een andere rol voor de overheid om de hoek kijken. De uitdaging voor de overheid is niet het ontwerpen van parknatuur, maar het inzetten van slimme maatregelen om het nieuwe gebruik te begeleiden en stimuleren.

---

² Iris Schutten: Van tussentijd naar ontwikkelend beheer. Stedenbouw, 10 juni 2010

Enkele citaten uit de interviews die we deden:

“Zelfondernemerschap centraal stellen in een wijk kan leiden tot een metamorfose. Niet langer een projectencarrousel, geen pamperende hulp of de zachte kant van leefbaarheid, maar zelf ondernemen in coöperatieve bedrijfjes, met blijvende contacten en een eigen rendement. Stel je eens voor dat we daar de wave tot stand kunnen brengen, een flow in dat gebied. Gebruikmakend van de eigen kracht die heel veel bewoners wél hebben en de ondernemingszin die ze vanuit hun culturele achtergrond dichtbij hebben, starten er in dit gebied eigen bewonerscoöperaties (jawel, zoals er vroeger ook coöperatieve banken en voedselproducenten waren). De bewoners produceren zo energie vanaf hun daken in hun eigen “energy saving company” en zijn goed af. Ze starten in hun tuinen en parken, op hun balkons en daken hun eigen coöperatieve stadslandbouwbedrijf met producten die via hun eigen buurtwinkels verspreid worden. En ze starten een eigen coöperatief uitzendbureau, zodat ze zelf verdienen aan hun arbeid waarmee hun woningen en de omgeving worden onderhouden.”

“Wij willen deze reeds bestaande bouwstenen verbinden met nieuwe elementen, afkomstig uit *open source* systemen als Linux en Wikipedia. Uitgangspunt is dat iedereen meebouwt (coproduceren) en profiteert (halen en brengen) en dat er aldus sociaal-maatschappelijke, culturele en economische meerwaarde wordt gegenereerd. De overheid is als democratisch gelegitimeerde organisatie verantwoordelijk voor systeem, proces en voor het accorderen van de input. Zij bewaakt het maatschappelijk welbevinden, niet in eerste instantie door het opleggen van regels maar door de maatschappelijke initiatieven mee te laten produceren in het halen van doelen. En die overheid zal er voor moeten waken dat niet iemand ten koste van anderen ‘graait’. Wellicht vergelijkbaar met de positie van *moderator* en die van *bureaucraat* in het systeem van Wikipedia. Het gaat om synchronisatie door kleine interventies waarbij andere partijen de gelegenheid krijgen verantwoordelijkheid op zich te nemen. Daarvoor moet die overheid ruimte geven op een uitnodigende manier.”

Natuurlijk zijn er al prachtige voorbeelden te noemen van wijkjes die met veel aandacht en liefde van A tot Z ontworpen zijn (en beheerd worden) door de bewoners. Bekende voorbeelden zijn de Kersentuin in Leidsche Rijn, EVA Lanxmeer in Culemborg of de Buitenkans in Almere. Maar het proces in de Almeerse Stripheldenbuurt laat ook zien dat dit lang niet altijd vanzelf gaat. Pas nadat Ymere Flevoland het verkooprisico van de onverkochte woningen had overgenomen, kon de realisatiefase beginnen.

As 6: Publieke middelen tussen overheidsfinanciering en private financiering

Er is een ontwikkeling naar nieuwe financiering die de mogelijkheid creëert om gezamenlijk kracht te ontwikkelen. De zoektocht naar nieuwe financieringsvormen heeft onder meer geresulteerd in een groeiende interesse in *crowdfunding*. Een financieringsstrategie waarbij een groot aantal kleine investeerders kleine bedragen investeren voor een bepaald doel, waar zij zich bij betrokken voelen. Betrokkenheid omzetten in geld is het idee. Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing deed een snelle verkenning naar de kansen van *crowdfunding* voor projecten in de wijk. De belangrijkste conclusie, aldus KEI: “houd het klein, zoek een niche, geef projecten een gezicht, zorg voor munitie vanuit de ondernemers en voorkom vrijblijvendheid”. Netwerkorganisatie Change Fusion heeft met succes in Bangkok een crowdsourcing tool gelanceerd die mensen in staat stelt om sociale verandering te initiëren met een directe invloed op hun leefgemeenschappen. En ook het collectief financieren van initiatieven zoals lokale voedsel productie (urban farming) behoort tot de mogelijkheden.

Er zijn meer mogelijkheden dan *crowdfunding*. Voor het oude spoorwegstation King’s Cross werd gezocht naar een vorm om nevensgeschikte (financiële) stromen bij te laten dragen aan de ambitie om een duurzame gebiedsontwikkeling in gang te zetten, zowel financieel als wat betreft duurzaamheid. Door het eigendom en de exploitatie van een integraal energiesysteem (elektriciteit, (afval)water, glasvezel, gas en stadsverwarming) aan te besteden in de vorm van een integraal contract voor “**D**esign, **B**uild, **F**inance, **M**aintain en **O**perate” en deze als een eenheid te laten managen is er

winstpotentie voor iedereen. In ons interview stelde vastgoedbaas Rudy Stroink dat hij op deze manier zelfs de Oostvaardersplassen zou kunnen beheren.

Berlijn biedt de mogelijkheid voor een interessante vergelijking. Op Prenzlauer Berg in Berlijn staan op een paar vierkante kilometer zes voormalige brouwerijen. De sanering ervan is opmerkelijk om zijn verschillende benaderingen.

- De door de overheid gesaneerde brouwerij ziet er piekfijn uit. Daar is dan ook voor 51 miljoen euro verspijkerd. Maar veel kantoren staan leeg en de bioscoop is inmiddels (ca. tien jaar na sanering) failliet.
- Ook aan de Koenigstadbrauerei werd veel geld verspijkerd. Tijdens de val van de Muur is – tegen de zin van de lokale overheid in – een coöperatie in de vorm van een Vereniging van Eigenaren opgestart om te voorkomen dat alles zou verdwijnen. Voor een klein bedrag kon ze alles opkopen. Ze beslisten nu samen over de invulling van het terrein en ook over de huurprijzen. Geld verdienen staat niet voorop. Als ze de panden wil verkopen kan dat alleen aan de stad. Het terrein is een bedrijfsverzamelgebouw geworden dat gebruik maakt van de goede ligging. In de historische achtergrond van het terrein als brouwerij is de coöperatie niet geïnteresseerd.
- De brouwerij Pfefferberg wordt door een stichting zonder middelen beetje bij beetje omgetoverd van een sociaal-cultureel centrum naar een centrum voor kunst en cultuur. De stichting heeft geen deadline, als er weer geld is wordt er wat opgeknapt. Goed en betaalbaar is voor de ondernemers belangrijker dan dat het voor een bepaalde datum klaar moet zijn.

As 7: Tussen de kunde van het uitvoeren en de kunst van het arrangeren

Uit de interviews komt geen enkelvoudig beeld van de middelen die nodig zijn om nieuw natuurgebruik te doen slagen. De (on)mogelijkheden worden sterk bepaald door de manier van kijken. Wat bij de ene burgemeester niet kon, kon bij de andere burgemeester wel (High Line New York). Creativiteit en betrokkenheid, is dus niet alleen voor de initiatiefnemers van belang, maar ook voor degenen die over noodzakelijke resources beschikken.

Daarbij blijkt dat de realisatie van het nieuwe gebruik niet afhankelijk is van de beschikbaarheid van een enkele resource (grond, geld, regels, menskracht, mentaal open staan voor verandering), maar vooral van de mogelijkheid om arrangementen tot stand te brengen waarin meerdere resources worden gecombineerd. Hier zijn we verschillende voorbeelden van tegengekomen, waaronder de High Line in New York. Ook Barcelona vormt een goed voorbeeld. Hier bood een bestemmingswijziging nieuwe ontwikkelkansen voor de private grondeigenaren, die vervolgens in ruil voor de overdracht van 30% van de grond of het overmaken van een overeenkomstig geldbedrag op basis van de huidige grondwaarde, een vergunning kregen toegewezen. Daarnaast vroeg de stad ook een ontwikkeltax à 80 euro per vierkante meter ontwikkeld land. Al deze gelden werden door Barcelona gebruikt om de onrendabele toppen in de sociale woningbouw, de parken, het moderne openbare vervoer en de nieuwe incubators voor de kenniseconomie te bekostigen.

Conclusies

In het voorgaande kwam geen totaal onbekend of ander gebruik naar voren, maar wel veel nieuwe organisatievormen. Het nieuwe gebruik dat vorm krijgt in parknatuur, is allereerst een maatschappelijk proces en dan pas een fysiek proces. Anders gezegd: nieuw gebruik is een proces en parknatuur is de ruimtelijke en de organisatorische verschijningsvorm daarvan. Parknatuur heeft relaties met zowel de beleefbare, inpasbare als functionele natuuropvatting uit de Natuurverkenning, maar is niet vanuit de natuur gedefinieerd maar vanuit een maatschappelijk proces.

Voor de tweede fase van het onderzoek, in 2012, betekent dit, dat deze zich vooral moet richten op de wijze waarop een samenhangend pakket van nieuw gebruik gerealiseerd zou kunnen worden. Daarbij zullen we het spanningsveld tussen ontwerpen van de fysieke ruimte en het ontwikkelen van een maatschappelijk of economisch initiatief tegenkomen.

Websites nieuwe natuurinitiatieven

<http://ruimtevolk.nl>
<http://www.belevingsboerderij.nl>
<http://www.naturesgift.nl/>
<http://www.naturallycool.nl>
<http://www.indigo-coaching.nl/coaching/coaching-in-de-natuur>
<http://www.reinierlagendijk.nl>
<http://www.houtenbeelden.info/>
http://www.laurensmorsink.nl/natuur_en_kunst.html
<http://www.inspirerendleven.nl/blog/natuur-en-kunst-een-uniiek-project>
<http://www.landartinitiatief.nl>
<http://www.abedeverteller.moonfruit.com/#/natuurbeleving/4511230533>
<http://www.vrouwholda.nl>
www.natuurbeleving.nu
<http://www.jnm.be/> (Vlaanderen),
<http://www.jnm.nl/> (Nederland)
<http://www.paardebloem.org>
<http://www.hetbewaardeland.nl/>
<http://www.ecokids.nl>
<http://www.ecoklimpark.nl/>
<http://www.klimbos.nl/>
<http://meindertvandijkfotografie.nl/nl/natuurfotowandelingen>
<http://www.kasteelgroeneveld.nl/>
<http://www.outdoorinspiration.nl/>
http://www.flupz.nl/cms_data/files/blad%20drie_Layout%201.pdf
<http://www.bushcraftweekend.nl/>
<http://www.natuuravontuur.com>
<http://www.stayokay.com/index.php?pageID=4267&packagedealID=496363>
[http://www.stichtingrecreatie.nl/kicproj.nsf/0/28D65F7DE521D0C8C125758A0037E72D/\\$file/De_boer_op_het_land_in.pdf](http://www.stichtingrecreatie.nl/kicproj.nsf/0/28D65F7DE521D0C8C125758A0037E72D/$file/De_boer_op_het_land_in.pdf)
<http://www.moodsandfood.nl>

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2009

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl

De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de Wot-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

2009

- 126** *Kamphorst, D.A.* Keuzes in het internationale biodiversiteitsbeleid; Verkenning van de beleidstheorie achter de internationale aspecten van het Beleidsprogramma Biodiversiteit (2008-2011)
- 127** *Dirkx, G.H.P. & F.J.P. van den Bosch.* Quick scan gebruik Catalogus groenblauwe diensten
- 128** *Loeb, R. & P.F.M. Verdonschot.* Complexiteit van nutriëntenlimitaties in oppervlaktewateren
- 129** *Kruit, J. & P.M. Veer.* Herfotografie van landschappen; Landschapsfoto's van de 'Collectie de Boer' als uitgangspunt voor het in beeld brengen van ontwikkelingen in het landschap in de periode 1976-2008
- 130** *Oenema, O., A. Smit & J.W.H. van der Kolk.* Indicatoren Landelijk Gebied; werkwijze en eerste resultaten
- 131** *Agricola, H.J.A.J. van Strien, J.A. Boone, M.A. Dolman, C.M. Goossen, S. de Vries, N.Y. van der Wulp, L.M.G. Groenemeijer, W.F. Lukey & R.J. van Til.* Achtergrond-document Nulmeting Effectindicatoren Monitor Agenda Vitaal Platteland
- 132** *Jaarrapportage 2008.* WOT-04-001 – Koepel
- 133** *Jaarrapportage 2008.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 134** *Jaarrapportage 2008.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 135** *Jaarrapportage 2008.* WOT-04-005 – M-AVP
- 136** *Jaarrapportage 2008.* WOT-04-006 – Natuurplanbureaafunctie
- 137** *Jaarrapportage 2008.* WOT-04-007 – Milieuplanbureaafunctie
- 138** *Jong de, J.J., J. van Os & R.A. Smidt.* Inventarisatie en beheerskosten van landschapselementen
- 139** *Dirkx, G.H.P., R.W. Verburg & P. van der Wielen.* Tegenkrachten Natuur. Korte verkenning van de weerstand tegen aankopen van landbouwgrond voor natuur
- 140** *Annual reports for 2008; Programme WOT-04*
- 141** *Vullings, L.A.E., C. Blok, G. Vonk, M. van Heusden, A. Huisman, J.M. van Linge, S. Keijzer, J. Oldengarm & J.D. Bulens.* Omgaan met digitale nationale beleidskaarten
- 142** *Vreke, J.A.L. Gerritsen, R.P. Kranendonk, M. Pleijte, P.H. Kersten & F.J.P. van den Bosch.* Maatlat Government – Governance
- 143** *Gerritsen, A.L., R.P. Kranendonk, J. Vreke, F.J.P. van den Bosch & M. Pleijte.* Verdrogingsbestrijding in het tijdperk van het Investeringsbudget Landelijk Gebied. Een verslag van casuonderzoek in de provincies Drenthe, Noord-Brabant en Noord-Holland
- 144** *Luesink, H.H., P.W. Blokland, M.W. Hoogeveen & J.H. Wisman.* Ammoniakemissie uit de landbouw in 2006 en 2007
- 145** *Bakker de, H.C.M. & C.S.A. van Koppen.* Draagvlakonderzoek in de steigers. Een voorstudie naar indicatoren om maatschappelijk draagvlak voor natuur en landschap te meten
- 146** *Goossen, C.M.,* Monitoring recreatiegedrag van Nederlanders in landelijke gebieden. Jaar 2006/2007
- 147** *Hoefs, R.M.A., J. van Os & T.J.A. Gies.* Kavelruil en Landschap. Een korte verkenning naar ruimtelijke effecten van kavelruil
- 148** *Klok, T.L., R. Hille Ris Lambers, P. de Vries, J.E. Tamis & J.W.M. Wijsman.* Quick scan model instruments for marine biodiversity policy
- 149** *Spruijt, J., P. Spoorenberg & R. Schreuder.* Milieueffectiviteit en kosten van maatregelen gewasbescherming
- 150** *Ehlert, P.A.I. (rapporteur).* Advies Bemonstering bodem voor differentiatie van fosfaatgebruiksnormen
- 151** *Wulp van der, N.Y.* Storende elementen in het landschap: welke, waar en voor wie? Bijlage bij WOT-paper 1 – Krassen op het landschap
- 152** *Oltmer, K., K.H.M. van Bommel, J. Clement, J.J. de Jong, D.P. Rudrum & E.P.A.G. Schouwenberg.* Kosten voor habitattypen in Natura 2000-gebieden. Toepassing van de methode Kosteneffectiviteit natuurbeleid
- 153** *Adrichem van, M.H.C., F.G. Wortelboer & G.W.W. Wamelink (2010).* MOVE. Model for terrestrial Vegetation. Version 4.0
- 154** *Wamelink, G.W.W., R.M. Winkler & F.G. Wortelboer.* User documentation MOVE4 v 1.0
- 155** *Gies de, T.J.A., L.J.J. Jeurissen, I. Staritsky & A. Bleeker.* Leefomgevingsindicatoren Landelijk gebied. Inventarisatie naar stand van zaken over geurhinder, lichthinder en fijn stof
- 156** *Tamminga, S., A.W. Jongbloed, P. Bikker, L. Sebek, C. van Bruggen & O. Oenema.* Actualisatie excretiecijfers landbouwhuisdieren voor forfaits regeling Meststoffenwet
- 157** *Van der Salm, C., L. M. Boumans, G.B.M. Heuvelink & T.C. van Leeuwen.* Protocol voor validatie van het nutriëntenemissiemodel STONE op meetgegevens uit het Landelijk Meetnet effecten Mestbeleid
- 158** *Bouwma, I.M.* Quickscan Natura 2000 en Programma Beheer. Een vergelijking van Programma Beheer met de soorten en habitats van Natura 2000
- 159** *Gerritsen, A.L., D.A. Kamphorst, T.A. Selnes, M. van Veen, F.J.P. van den Bosch, L. van den Broek, M.E.A. Broekmeyer, J.L.M. Donders, R.J. Fontein, S. van Tol, G.W.W. Wamelink & P. van der Wielen.* Dilemma's en barrières in de praktijk van het natuur- en landschapsbeleid; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2009
- 160** *Fontein R.J., T.A. de Boer, B. Breman, C.M. Goossen, R.J.H.G. Henkens, J. Luttik & S. de Vries.* Relatie recreatie en natuur; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2009
- 161** *Deneer, J.W. & R. Kruijine. (2010).* Atmosferische depositie van gewasbeschermingsmiddelen. Een verkenning van de literatuur verschenen na 2003
- 162** *Verburg, R.W., M.E. Sanders, G.H.P. Dirkx, B. de Knegt & J.W. Kuhlman.* Natuur, landschap en landelijk gebied. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2009
- 163** *Doorn van, A.M. & M.P.C.P. Paulissen.* Natuurgericht milieubeleid voor Natura 2000-gebieden in Europees perspectief: een verkenning
- 164** *Smidt, R.A., J. van Os & I. Staritsky.* Samenstellen van landelijke kaarten met landschapselementen, grondeigendom en beheer. Technisch achtergronddocument bij de opgeleverde bestanden
- 165** *Pouwels, R., R.P.B. Foppen, M.F. Wallis de Vries, R. Jochem, M.J.S.M. Reijnen & A. van Kleunen.* Verkenning LARCH: omgaan met kwaliteit binnen ecologische netwerken
- 166** *Born van den, G.J., H.H. Luesink, H.A.C. Verkerk, H.J. Mulder, J.N. Bosma, M.J.C. de Bode & O. Oenema,* Protocol voor monitoring landelijke mestmarkt onder een stelsel van gebruiksnormen, versie 2009
- 167** *Dijk, T.A. van, J.J.M. Driessen, P.A.I. Ehlert, P.H. Hotsma, M.H.M.M. Montforts, S.F. Plessius & O. Oenema.* Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet- Versie 2.1
- 168** *Smits, M.J., M.J. Bogaardt, D. Eaton, A. Karbauskas & P. Roza.* De vermaatschappelijking van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Een inventarisatie van visies in Brussel en diverse EU-lidstaten
- 169** *Vreke, J. & I.E. Salverda.* Kwaliteit leefomgeving en stedelijk groen
- 170** *Hengsdijk, H. & J.W.A. Langeveld.* Yield trends and yield gap analysis of major crops in the World

- 171 *Horst, M.M.S. ter & J.G. Groenwold.* Tool to determine the coefficient of variation of DegT50 values of plant protection products in water-sediment systems for different values of the sorption coefficient
- 172 *Boons-Prins, E., P. Leffelaar, L. Bouman & E. Stehfest (2010)* Grassland simulation with the LPJmL model
- 173 *Smit, A., O. Oenema & J.W.H. van der Kolk.* Indicatoren Kwaliteit Landelijk Gebied
- 2010**
- 174 *Boer de, S., M.J. Bogaardt, P.H. Kersten, F.H. Kistenkas, M.G.G. Neven & M. van der Zouwen.* Zoektocht naar nationale beleidsruimte in de EU-richtlijnen voor het milieu- en natuurbeleid. Een vergelijking van de implementatie van de Vogel- en Habitatrichtlijn, de Kaderrichtlijn Water en de Nitraatrichtlijn in Nederland, Engeland en Noordrijn-Westfalen
- 175 *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-001 – Koepel
- 176 *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 177 *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 178 *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-005 – M-AVP
- 179 *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-006 – Natuurplanbureauafunctie
- 180 *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-007 – Milieuplanbureauafunctie
- 181 *Annual reports for 2009;* Programme WOT-04
- 182 *Oenema, O., P. Bikker, J. van Harn, E.A.A. Smolders, L.B. Sebek, M. van den Berg, E. Stehfest & H. Westhoek.* Quickscan opbrengsten en efficiëntie in de gangbare en biologische akkerbouw, melkveehouderij, varkenshouderij en pluimveehouderij. Deelstudie van project 'Duurzame Eiwitvoorziening'
- 183 *Smits, M.J.W., N.B.P. Polman & J. Westerink.* Uitbreidingsmogelijkheden voor groene en blauwe diensten in Nederland; Ervaringen uit het buitenland
- 184 *Dirkx, G.H.P. (red.).* Quick responsefunctie 2009. Verslag van de werkzaamheden
- 185 *Kuhlman, J.W., J. Lujt, J. van Dijk, A.D. Schouten & M.J. Voskuilen.* Grondprij斯卡arten 1998-2008
- 186 *Slangen, L.H.G., R.A. Jongeneel, N.B.P. Polman, E. Lianouridis, H. Leneman & M.P.W. Sonneveld.* Rol en betekenis van commissies voor gebiedsgericht beleid
- 187 *Temme, A.J.A.M. & P.H. Verburg.* Modelling of intensive and extensive farming in CLUE
- 188 *Vreke, J.* Financieringsconstructies voor landschap
- 189 *Slangen, L.H.G.* Economische concepten voor beleidsanalyse van milieu, natuur en landschap
- 190 *Knotters, M., G.B.M. Heuvelink, T. Hoogland & D.J.J. Walvoort.* A disposition of interpolation techniques
- 191 *Hoogeveen, M.W., P.W. Blokland, H. van Kernebeek, H.H. Luesink & J.H. Wisman.* Ammoniakemissie uit de landbouw in 1990 en 2005-2008
- 192 *Beekman, V., A. Pronk & A. de Smet.* De consumptie van dierlijke producten. Ontwikkeling, determinanten, actoren en interventies.
- 193 *Polman, N.B.P., L.H.G. Slangen, A.T. de Blaeij, J. Vader & J. van Dijk.* Baten van de EHS; De locatie van recreatiebedrijven
- 194 *Veeneklaas, F.R. & J. Vader.* Demografie in de Natuurverkenning 2011; Bijlage bij WOT-paper 3
- 195 *Wascher, D.M., M. van Eupen, C.A. Mûcher & I.R. Geijzenborffer.* Biodiversity of European Agricultural landscapes. Enhancing a High Nature Value Farmland Indicator
- 196 *Apeldoorn van, R.C., I.M. Bouwma, A.M. van Doorn, H.S.D. Naeff, R.M.A. Hoefs, B.S. Elbersen & B.J.R. van Rooij.* Natuurgebieden in Europa: bescherming en financiering
- 197 *Brus, D.J., R. Vasat, G. B. M. Heuvelink, M. Knotters, F. de Vries & D. J. J. Walvoort.* Towards a Soil Information System with quantified accuracy; A prototype for mapping continuous soil properties
- 198 *Groot, A.M.E. & A.L. Gerritsen, m.m.v. M.H. Borgstein, E.J. Bos & P. van der Wielen.* Verantwoording van de methodiek Achtergronddocument bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 199 *Bos, E.J. & M.H. Borgstein.* Monitoring Gesloten voer-mest kringlopen. Achtergronddocument bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 200 *Kennismarkt 27 april 2010;* Van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten Planbureau voor de Leefomgeving
- 201 *Wielen van der, P.* Monitoring Integrale duurzame stallen. Achtergronddocument bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 202 *Groot, A.M.E. & A.L. Gerritsen.* Monitoring Functionele agrobiodiversiteit. Achtergrond-document bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 203 *Jongeneel, R.A. & L. Ge.* Farmers' behavior and the provision of public goods: Towards an analytical framework
- 204 *Vries, S. de, M.H.G. Custers & J. Boers.* Storende elementen in beeld; de impact van menselijke artefacten op de landschapsbeleving nader onderzocht
- 205 *Vader, J. J.L.M. Donders & H.W.B. Bredenoord.* Zicht op natuur- en landschapsorganisaties; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 206 *Jongeneel, R.A., L.H.G. Slangen & N.B.P. Polman.* Groene en blauwe diensten; Een raamwerk voor de analyse van doelen, maatregelen en instrumenten
- 207 *Letourneau, A.P., P.H. Verburg & E. Stehfest.* Global change of land use systems; IMAGE: a new land allocation module
- 208 *Heer, M. de.* Het Park van de Toekomst. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 209 *Knotters, M., J. Lahr, A.M. van Oosten-Siedlecka & P.F.M. Verdonschot.* Aggregation of ecological indicators for mapping aquatic nature quality. Overview of existing methods and case studies
- 210 *Verdonschot, P.F.M. & A.M. van Oosten-Siedlecka.* Graadmeters Aquatische natuur. Analyse gegevenskwaliteit Limnodata
- 211 *Linderhof, V.G.M. & H. Leneman.* Quickscan kosteneffectiviteitsanalyse aquatische natuur
- 212 *Leneman, H., V.G.M. Linderhof & R. Michels.* Mogelijkheden voor het inbrengen van informatie uit de 'KRW database' in de 'KE database'
- 213 *Schrijver, R.A.M., A. Corporaal, W.A. Ozinga & D. Rudrum.* Kosteneffectieve natuur in landbouwgebieden; Methode om effecten van maatregelen voor de verhoging van biodiversiteit in landbouwgebieden te bepalen, een test in twee gebieden in Noordoost-Twente en West-Zeeuws-Vlaanderen
- 214 *Hoogland, T., R.H. Kemmers, D.G. Cirkel & J. Hunink.* Standplaatsfactoren afgeleid van hydrologische model uitkomsten; Methode-ontwikkeling en toetsing in het Drentse Aa-gebied
- 215 *Agricola, H.J., R.M.A. Hoefs, A.M. van Doorn, R.A. Smidt & J. van Os.* Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw
- 216 *Kramer, H., J. Oldengarm & L.F.S. Roupioz.* Nederland is groener dan kaarten laten zien; Mogelijkheden om 'groen' beter te inventariseren en monitoren met de automatische classificatie van digitale luchtfoto's
- 217 *Raffe, J.K. van, J.J. de Jong & G.W.W. Wamelink (2011).* Kostenmodule Natuurplanner; functioneel ontwerp en software-validatie
- 218 *Hazeu, G.W., Kramer, H., J. Clement & W.P. Daamen (2011).* Basiskaart Natuur 1990rev
- 219 *Boer, T.A. de.* Waardering en recreatief gebruik van Nationale Landschappen door haar bewoners
- 220 *Leneman, H., A.D. Schouten & R.W. Verburg.* Varianten van natuurbeleid: voorbereidende kostenberekeningen; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 221 *Knegt, B. de, J. Clement, P.W. Goedhart, H. Sierdsema, Chr. van Swaay & P. Wiersma.* Natuurkwaliteit van het agrarisch gebied
- 2011**
- 222 *Kamphorst, D.A. & M.M.P. van Oorschot.* Kansen en barrières voor verduurzaming van houtketens

- 223 *Salm, C. van der & O.F. Schoumans.* Langetermijneffecten van verminderde fosfaatgiften
- 224 *Bikker, P., M.M. van Krimpen & G.J. Remmelink.* Stikstofverteerbaarheid in voeders voor landbouwhuisdieren; Berekeningen voor de TAN-excretie
- 225 *M.E. Sanders & A.L. Gerritsen (red.).* Het biodiversiteitsbeleid in Nederland werkt. Achtergronddocument bij Balans van de Leefomgeving 2010
- 226 *Bogaart, P.W., G.A.K. van Voorn & L.M.W. Akkermans.* Evenwichtsanalyse modelcomplexiteit; een verkennende studie
- 227 *Kleunen A. van, K. Koffijberg, P. de Boer, J. Nienhuis, C.J. Camphuysen, H. Schekkerman, K.H. Oosterbeek, M.L. de Jong, B. Ens & C.J. Smit (2010).* Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee in 2007 en 2008
- 228 *Salm, C. van der, L.J.M. Boumans, D.J. Brus, B. Kempen & T.C van Leeuwen.* Validatie van het nutriëntenemissiemodel STONE met meetgegevens uit het Landelijk Meetnet effecten Mestbeleid (LMM) en de Landelijke Steekproef Kaartenheden (LSK).
- 229 *Dijkema, K.S., W.E. van Duin, E.M. Dijkman, A. Nicolai, H. Jongerius, H. Keegstra, L. van Egmond, H.J. Venema & J.J. Jongsma.* Vijftig jaar monitoring en beheer van de Friese en Groninger kwelderwerken: 1960-2009
- 230 *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-001 – Koepel
- 231 *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 232 *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 233 *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-005 – M-AVP
- 234 *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-006 – Natuurplanbureaufunctie
- 235 *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-007 – Milieuplanbureaufunctie
- 236 *Arnouts, R.C.M. & F.H. Kistenkas.* Nederland op slot door Natura 2000: de discussie ontrafeld; Bijlage bij WOT-paper 7 – De deur klemt
- 237 *Harms, B. & M.M.M. Overbeek.* Bedrijven aan de slag met natuur en landschap; relaties tussen bedrijven en natuurorganisaties. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 238 *Agricola, H.J. & L.A.E. Vullings.* De stand van het platteland 2010. Monitor Agenda Vitaal Platteland; Rapportage Midterm meting Effectindicatoren
- 239 *Klijn, J.A.* Wisselend getij. Omgang met en beleid voor natuur en landschap in verleden en heden; een essayistische beschouwing. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 240 *Corporaal, A., T. Denters, H.F. van Dobben, S.M. Hennekens, A. Klimkowska, W.A. Ozinga, J.H.J. Schaminée & R.A.M. Schrijver.* Stenoeciteit van de Nederlandse flora. Een nieuwe parameter op grond van ecologische amplitudo's van de Nederlandse plantensoorten en toepassingsmogelijkheden
- 241 *Wamelink, G.W.W., R. Jochem, J. van der Greff-van Rossum, C. Grashof-Bokdam, R.M.A. Wegman, G.J. Franke & A.H. Prins.* Het plantendispersiemodel DIMO. Verbetering van de modellering in de Natuurplanner
- 242 *Klimkowska, A., M.H.C. van Adrichem, J.A.M. Jansen & G.W.W. Wamelink.* Bruikbaarheid van WNK-monitoringgegevens voor EC-rapportage voor Natura 2000-gebieden. Eerste fase
- 243 *Goossen, C.M., R.J. Fonteijn, J.L.M. Donders & R.C.M. Arnouts.* Mass Movement naar recreatieve gebieden; Overzicht van methoden om bezoekersaantallen te meten
- 244 *Spruijt, J., P.M. Spoorenberg, J.A.J.M. Rovers, J.J. Slabbekoorn, S.A.M. de Kool, M.E.T. Vlaswinkel, B. Heijne, J.A. Hiemstra, F. Nouwens & B.J. van der Sluis.* Milieueffecten van maatregelen gewasbescherming
- 245 *Walker, A.N. & G.B. Wolter.* Forestry in the Magnet model.
- 246 *Hoefnagel, E.W.J., F.C. Buisman, J.A.E. van Oostenbrugge & B.I. de Vos.* Een duurzame toekomst voor de Nederlandse visserij. Toekomstscenario's 2040
- 247 *Buurma, J.S. & S.R.M. Janssens.* Het koor van adviseurs verdient een dirigent. Over kennisverspreiding rond phytophthora in aardappelen
- 248 *Verburg, R.W., A.L. Gerritsen & W. Nieuwenhuizen.* Natuur meekoppelen in ruimtelijke ontwikkeling: een analyse van sturingsstrategieën voor de Natuurverkenning. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 249 *Kooten, T. van & C. Klok.* The Mackinson-Daskalov North Sea EcoSpace model as a simulation tool for spatial planning scenarios
- 250 *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest 1990-2008. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA)
- 251 *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2009. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA)
- 252 *Randen van, Y., H.L.E. de Groot & L.A.E. Vullings.* Monitor Agenda Vitaal Platteland vastgelegd. Ontwerp en implementatie van een generieke beleidsmonitor
- 253 *Agricola, H.J., R. Reijnen, J.A. Boone, M.A. Dolman, C.M. Goossen, S. de Vries, J. Roos-Klein Lankhorst, L.M.G. Groenemeijer & S.L. Deijl.* Achtergronddocument Midterm meting Effectindicatoren Monitor Agenda Vitaal Platteland
- 254 *Buiteveld, J. S.J. Hiemstra & B. ten Brink.* Modelling global agrobiodiversity. A fuzzy cognitive mapping approach
- 255 *Hal van R., O.G. Bos & R.G. Jak.* Noordzee: systeemodynamiek, klimaatverandering, natuurtypen en benthos. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 256 *Teal, L.R.* The North Sea fish community: past, present and future. Background document for the 2011 National Nature Outlook
- 257 *Leopold, M.F., R.S.A. van Bemmelen & S.C.V. Geelhoed.* Zeevogels op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 258 *Geelhoed, S.C.V. & T. van Polanen Petel.* Zeezoogdieren op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 259 *Kuijs, E.K.M. & J. Steenbergen.* Zoet-zoutovergangen in Nederland; stand van zaken en kansen voor de toekomst. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 260 *Baptist, M.J.* Zachte kustverdediging in Nederland; scenario's voor 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 261 *Wiersinga, W.A., R. van Hal, R.G. Jak & F.J. Quirjns.* Duurzame kottervisserij op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 262 *Wal J.T. van der & W.A. Wiersinga.* Ruimtegebruik op de Noordzee en de trends tot 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 263 *Wiersinga, W.A. J.T. van der Wal, R.G. Jak & M.J. Baptist.* Vier kijkrichtingen voor de mariene natuur in 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 264 *Bolman, B.C. & D.G. Goldsborough.* Marine Governance. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 265 *Bannink, A.* Methane emissions from enteric fermentation in dairy cows, 1990-2008; Background document on the calculation method and uncertainty analysis for the Dutch National Inventory Report on Greenhouse Gas Emissions
- 266 *Wyngaert, I.J.J. van den, P.J. Kuikman, J.P. Lesschen, C.C. Verwer & H.H.J. Vreuls.* LULUCF values under the Kyoto Protocol; Background document in preparation of the National Inventory Report 2011 (reporting year 2009)
- 267 *Helming, J.F.M. & I.J. Terluin.* Scenarios for a cap beyond 2013; implications for EU27 agriculture and the cap budget.
- 268 *Wolter, G.B.* Meat consumption, production and land use. Model implementation and scenarios.
- 269 *Knegt, B. de, M. van Eupen, A. van Hinsberg, R. Pouwels, M.S.J.M. Reijnen, S. de Vries, W.G.M. van der Bilt & S. van Tol.* Ecologische en recreatieve beoordeling van toekomstscenario's van natuur op het land. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.

- 270 *Bos, J.F.F.P., M.J.W. Smits, R.A.M. Schrijver & R.W. van der Meer.* Gebiedsstudies naar effecten van vergroening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op bedrijfseconomie en inpassing van agrarisch natuurbeheer.
- 271 *Donders, J., J. Luttik, M. Goossen, F. Veeneklaas, J. Vreke & T. Weijsschede.* Waar gaat dat heen? Recreatiemotieven, landschapskwaliteit en de oudere wandelaar. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 272 *Voorn G.A.K. van & D.J.J. Walvoort.* Evaluation of an evaluation list for model complexity.
- 273 *Heide, C.M. van der & F.J. Sijtsma.* Maatschappelijke waardering van ecosysteemdiensten; een handreiking voor publieke besluitvorming. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 275 *Os, J. van; T.J.A. Gies; H.S.D. Naeff; L.J.J. Jeurissen.* Emissieregistratie van landbouwbedrijven; verbeteringen met behulp van het Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven.
- 276 *Walsum, P.E.V. van & A.A. Veldhuizen.* MetaSWAP_V7_2_0; Rapportage van activiteiten ten behoeve van certificering met Status A.
- 277 *Kooten T. van & S.T. Glorius.* Modeling the future of het North Sea. An evaluation of quantitative tools available to explore policy, space use and planning options.
- 279 *Bilt, W.G.M. van der, B. de Knegt, A. van Hinsberg, M.S.J.M. Reijnen, J. Clement & S. van Tol (2012).* Ruimtelijke scenario's voor landnatuur uitgewerkt; de kijkrichtingen toegelicht.
- 280 *Kistenkas, F.H. & W. Nieuwenhuizen.* Rechtsontwikkelingen landschapsbeleid: landschapsrecht in wording. Bijlage bij WOT-paper 12 – 'Recht versus beleid'
- 281 *Meeuwssen, H.A.M. & R. Jochem.* Openheid van het landschap; Berekeningen met het model ViewScape.
- 282 *Dobben, H.F. van.* Naar eenvoudige dosis-effectrelaties tussen natuur en milieuocondities; een toetsing van de mogelijkheden van de Natuurplanner.
- 283 *Gaaff, A.* Raming van de budgetten voor natuur op langere termijn; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 285 *Vries, P. de, J.E. Tamis, J.T. van der Wal, R.G. Jak, D.M.E. Slijkerman and J.H.M. Schobben.* Scaling human-induced pressures to population level impacts in the marine environment; implementation of the prototype CUMULEO-RAM model.

2012

- 286 *Keizer-Vlek, H.E. & P.F.M. Verdonschot.* Bruikbaarheid van SNL-monitoringgegevens voor EC-rapportage voor Natura 2000-gebieden; Tweede fase: aquatische habitattypen.
- 287 *Oenema, J., H.F.M. Aarts, D.W. Bussink, R.H.E.M. Geerts, J.C. van Middelkoop, J. van Middelaar, J.W. Reijs & O. Oenema.* Variatie in fosfaatopbrengst van grasland op praktijkbedrijven en mogelijke implicaties voor fosfaatgebruiksnormen.
- 288 *Troost, K., D. van de Ende, M. Tangelder & T.J.W. Ysebaert.* Biodiversity in a changing Oosterschelde: from past to present
- 289 *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-001 – Koepel
- 290 *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-008 – Agromilieue
- 291 *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-009 – Natuur, Landschap en Platteland
- 292 *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-010 – Balans van de Leefomgeving
- 293 *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-011 – Natuurverkenning
- 296 *Haas, W. de, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit, R.C.M. Arnouts & J. Kempenaar.* Parknatuur; over de kijkrichtingen beleefbare natuur en inpasbare natuur